

tenger? folyó? uszály, dereglye, gálya,
naszád, vitorlás, vontató,
tutaj, gondola, csolnak, bárka,
felhők közt úszó sok hajó –

– ladik víz hinárba, míg elalszom,
örvényben forog a sajka, teknő
– amíg színedben ott az arcom,
ha gondolok rád, mindig lélekvesztő –

JÓSLAT

Ezt a ziccert naná, hogy nem hagyta ki az ördög,
épp a vonaton utaztam – veszélyes zóna –,
próbáltam gondolni másra, de egyre pörgött,
hogy mi minden volt és mi is lehetett volna,
mikor feleségül akart venni egy idegen ember,
egy sodronypálya-vezető (?), aki *a te neved* viselte,
Brassóig hallgattam sírás és nevetés nélkül,
mint aki tudja, hogy ez az ő műve, persze,
mégis azt gondoltam ott a fülkében ülve,
hogy nem leszek nélküled soha boldog.
Mint egy megszidott osztály, álltak kint szemlesütve
a kiégett földeken a napraforgók.

Marcel Reich-Ranicki

A HAZÁMRÓL BESZÉLEK

Ra, man Katalin fordítása

1958 őszén történt a „47-es csoport” egyik ülésén, Allgäu tartomány Grossholzleute nevű helységében. Egy fiatal és még kevésbé ismert szerző a déli szünetben olyan egyszerű kérdéssel lepett meg, amelyet Németországban, ahol már újból három hónapja éltem, még senki sem tett fel nekem. Ő, Günter Grass, Danzigból, azt akarta megtudni tőlem: „Maga tulajdonképpen micsoda, lengyel, német, vagy hogy van ez?” Gyorsan

azt mondtam: „Félig lengyel vagyok, félig német és egészen zsidó.” Grass elégedett volt, sőt szinte fellelkesült: „Szót se többet, még elrontaná ezt a szellemes mondatot.”

Én is egész csinosnak találtam a választ, de valóban csak csinosnak. Mert az aritmetikai formula ugyanolyan hatásos, mint amilyen őszintétlen: egyetlen szó sem stimmel benne. Sohasem voltam félig lengyel, sem félig német – és semmi kétségem sem volt afelől, hogy sohasem lennék azzá. Nem voltam soha életemben egészen zsidó sem, máig sem lettem az. Így hát, ha önhibámból is, kényes helyzetbe kerültem: beszéljek a hazámról. De nekem nincs saját hazám, sem szülőföldem.

A szüleimnek semmi gondot sem okozott az identitásuk. Apám Plozkban született, egy szép városban a Weichsel folyó mellett. Azt, hogy több nyelven beszél, apám természetesen tartotta: tudott lengyelül és oroszul, jiddisül és héberül, és, mint minden művelt zsidó Lengyelországban, természetesen németül is. Ha Günter Grass megkérdezi tőle, hogy tulajdonképpen micsoda – apám meglepődik, és azt mondja, zsidó, és semmi más.

Ugyanilyen magabiztosan válaszolt volna az anyám is. Németországból jött, Lengyelországba ment férjhez. Nem tudott több nyelvet: élete végéig, addig a napig, amikor elgázosították Treblinkában, hibátlan, szép német nyelvet beszélt. De a lengyel-tudása, bár évtizedekig élt ebben az országban, nem volt makulátlan. Jiddisül egyáltalában nem beszélt, és ha mégis megpróbálta, például a piacon, azonnal megkapta: „Az asszonyság Németországból jön.” Szülőhelyemen, Włocławekben körülbelül úgy érezte magát, mint annak idején E. T. A. Hoffmann a közeli Plozkban – vagyis száműzetésben. Mindenesetre idegen volt és maradt Lengyelországban. Berlinbe vágott.

Amikor már elég nagy voltam, anyám elhatározta, hogy az evangélikus népiskolába fogok járni. Miért? Vajon elfordulás volt ez a zsidóságtól? Nem. Sokkal inkább azt szerette volna, hogy a német nyelven nevelkedjem fel. Tanítónőm, egy Laura nevű német kisasszony, nagyon jól bánt velem. Mert anyám új német könyveket adott neki kölcsön, amelyeket rendszeresen kapott Berlinből. 1929-ben csődbe ment apám vállalkozása, egy kis gyár, amelyben építőanyagokat állítottak elő. Ilyen kedvezőtlen, sőt végzetes körülmények között teljesült anyám álma: a család elhatározta, hogy Berlinbe költözik, és hozzákezdett ennek előkészítéséhez. Úgy döntöttek, hogy engem, aki éppen kilencéves voltam, engem küldenek először Berlinbe.

Az elutazás előtt le kellett jelentkeznem a tanítónőmnél. Hogy miről beszéltünk, amikor elbúcsúztam, nem tudom már. De azt a mondatot, amellyel utamra engedett, sohasem felejtettem el. Mert a távolba irányított tekintettel Laura kisasszony ünnepélyesen és méltóságteljesen kijelentette: „Fiam, te a kultúra országába utazol.”

Másnap a berlini vonaton ültem. Az állatkertnél szálltam le, Else néni fogadott. Vacsorára lágy tojást is kaptam. Alighogy megettem, a nagynéni a kezébe vette a tojás-héjat, belepillantott, megállapította, hogy még maradt benne valami, és szigorúan azt mondta: „Így nem esznek tojást Németországban.” Azt hiszem, akkor hallottam először a „Németország” szót, és nem éppen barátságosan hangzott.

Néhány hónap múlva – még mindig 1929-et írtak – beiskoláztak. Amikor anyám, aki időközben megérkezett, értem jött a berlini iskolában töltött első napon, könnyeket látott a szememben. Nem, nem bántottak a berlin-charlottenburgi népiskolában, a Witzleben utcában. De tanúja voltam egy kis eseménynek, amelyen az osztályban senki sem csodálkozott – csak én, az újonnan érkezett. Wolf úr, a tanítónk maga elé parancsolta az egyik tanulót, aki rossz fát tett a tűzre. Azután rövid parancsszó hallatszott: „Hajolj le!” A kis gazfickó engedelmeskedett, és a tanító egy nádpálcával, amely

a tanterem sarkába volt támasztva, néhány erőteljes csapást mért rá; a fiú ezután visszatért, sírva, a helyére. Mint ahogy később meggyőződtem róla, egészen minden-napi eset volt. De én ilyesmit még sohasem láttam.

A Berlinbe költözéssel új, nyilván döntő fejezet kezdődött az életemben. Az új szakaszt tehát ez a három jelenet vezette be: Laura kisasszony magasztos víziója, Else nagynéni felhívása a rendre és a Wolf tanító úr által alkalmazott fenytetés. Hát persze, rendnek muszáj lenni. De hogy lehetséges az, hogy a kultúra országában nádpálcával verik a gyermekeket – itt valami még sincs rendben. Akkoriban nem értettem ezt az ellentétet – még csak nem is sejtettem, miről van szó.

Mégis, az első napon, amikor iskolába mentem Németországban, már megéreztem valamit, ami felett sohasem tudtam egészen napirendre térni, ami egész életemben végigkísér. A félelemre gondolok: a félelemre a német nádpálcától, a német koncentrációs tábortól, a német gázkamrától, röviden: a német barbárságtól. És a német kultúra, amit Laura kisasszony olyan rajongva hirdetett meg nekem? Ez sem váratott sokáig magára. Igen hamar belekerültem a német irodalom és a német zene bűvkörébe. A félelemhez hozzájött tehát a boldogság is – a németségől való félelemhez a boldogság, amit a németségnek köszönhettem.

Az iskolában nem sok bajom volt. Nem a tanítók nehezítették meg a hétköznapiimat, hanem az iskolatársaim. A külföldit, az idegent látták bennem. Nem tartoztam közéjük, el voltam szigetelve. Ha le akartam ezt győzni, tehát integrálódni akartam, ki kellett tűnnöm teljesítményemmel az iskolában. Csak ez szerezhette meg nekem a velem egykorúak megbecsülését. Ezenközben csak közepes tanuló voltam, és csak dachból lettem első matematikában. Néhány évvel később elhanyagoltam a matematikát, egy másik tantárgy ígézett meg: a német. Attól kezdve még sokkal inkább dachból én lettem a legjobb – németből.

Az irodalom és a zene felé vezető utamat két intézmény könnyítette és gyorsította meg: az iskola és a színház, és két személy a legközvetlenebb családból: anyám és az idősebb nővérem. Tizenkét éves voltam, amikor szokatlan ajándékot kaptam anyámtól: belépőjegyet a TELL VILMOS előadására a Staatliches Schauspielhausban, a Gendarmenmarkton. 1932 végén kezdődtek meg a szerelmeim – mind egy időben: a német irodalom iránti szerelmemre gondolok, hosszú évekig tartó szerelmemre a színház és a drámai irodalom iránt, továbbá a gyakran veszélyeztetett, de sohasem egészen kiháló szerelmemre Schiller és ezenkívül egy épület iránt, amely számomra a legdrágább épület lett Berlinben, és még ma is az – Schinkel színháza a Gendarmenmarkton.

Vajon ki volt ezen a TELL-előadáson a színpadon? És mi közünk ma ehhez? Mégis, egy kevés: mert Arnold vom Melchthalt egy fiatal színész játszotta, aki néhány évvel később igen nagy sikereket ért el mint rendező, és minden német lap elhalmozta dicsérettel és elismeréssel. Veit Harlannak hívták, és ő készítette el valamennyi között a legközönségesebb és legaljasabb filmet a zsidókról és a zsidók ellen – a JUD SÜSS-t. Tellt Werner Krauss játszotta, a kor legkitűnőbb színésze. Ő is szerepelt a JUD SÜSS-ben. Tell feleségének, Hedwignek szerepében Eleonora von Mendelssohn láthattuk, Moses Mendelssohn legidősebb fiának, Josephnek ük-ükunokáját. Neki 1933-ban emigrálnia kellett, és később öngyilkos lett.

Azt a Baumgartent, aki a TELL VILMOS első felvonásában a helytartó porosz lói elől menekül, szintén egy zsidó játszotta: Alexander Granach. Neki is hamarosan menekülnie kellett. Rudenzet Hans Otto játszotta, aki sohasem titkolta el, hogy kommunista. Miután a nemzetiszocialisták átvették a hatalmat, illegalitásban harcolt, és 1933 no-

vemberében a börtönben meggyilkolták. Róla nevezték el a Német Demokratikus Köztársaságban a potsdami színházat: még ma is Hans Otto Színháznak hívják. És végül még egy kuriózum: ezen az előadáson Gessler helytartó szerepében tűnt fel egy fiatal színész, akit még ma is, hatvankét évvel később is megcsodálhatunk a színpadon: Bernhard Minettiről van szó.

Az elkövetkező években a színház nem kis részét képezte az életemnek. Annak el- lenére vagy talán éppen azért történt ez így, mert időközben a világ és mindenekelőtt Németország annyira megváltozott? A kommunistáktól eltekintve senkit sem érintett ez olyan gyorsan és olyan fájdalmasan, mint a zsidókat. Makacsul rágalmazták őket, sőt kiiktatták a német népből – akkor egyre inkább „népközösségről” beszéltek. Szinte nem múlt el nap újabb rendelkezések nélkül, és ez azt jelentette: a legkülönbözőbb új zaklatások nélkül.

Megkezdődött a zsidók kivándorlása. Egyesek menekülésszerűen hagyták el az or- szágot, másoknak módjuk volt előkészíteni az utazásukat, és javaikat legalább részben magukkal vihették, ismét mások abban reménykedtek, hogy a nemzetiszocialisták uralma nem fog nagyon soká tartani. De a letartóztatások és megaláztatások, bántal- mazások és kínzások hamar csökkentették az optimisták és szaporították a kivándorlók számát. A kamasz természetesen tudta, mi játszódik le körülötte: nem lehetett nem meglátni, nem meghallani. A nem zsidó iskolatársak hamarosan egyenruhában jöttek az iskolába – barna egyenruhában, mert a Hitlerjugend tagjai voltak, vagy feketében, mert vezető szerepet játszottak a német ifjúsági csoportokban. Olykor a tanítóinkat is láttuk egyenruhában. Minden tanítási óra a „Heil Hitler” szavakkal kezdődött. A kö- szöntés azonnal elárulta, a mindenkori tanító kinek a szellemi gyermeke. Mert egyesek keményen és szögletesen köszöntek, a többiek inkább halkán és hanyagul.

Az én iskolámban, amely elitgimnázium volt a város nyugati, polgári részében, a zsidókkal általában jól bántak – az iskolatársak éppúgy, mint a tanítók. Természetesen: a kirándulásokon, sportversenyeken vagy iskolai ünnepségeken nem volt szabad részt vennünk. Ezt a kirekesztést a nemsokára már csak kevés zsidó diák – mindegyik a maga módján próbálta kompenzálni vagy leküzdeni. Az egyik szenvedélyesen a héber nyelvnek szentelte magát, vagy egy másik idegen nyelvnek, amely esetleg hasznára lehet külföldön, a másik a zsidó sportegyesületben tevékenykedett. Én drámákat és regényeket olvastam, és amilyen gyakran csak lehetett, színházba mentem.

Az Állami Színházak berlini intendánsa, Gustaf Gründgens 1963-ban egy beszél- getésben azzal dicsekedett, hogy az általa vezetett színházat akkoriban szigetnek te- kintették: ez volt a menedéke a legjobb rendezőknek és színészeknek, főleg azoknak, akiket nem szeretett az akkori rendszer. Nem túlzott: Gründgensnek sikerült megte- remtenie a Weimari Köztársaság színházi kultúráját – és ez bizonyos mértékben Heinz Hilpertre is vonatkozik, aki átvette a két legfontosabb Reinhardt Színházat. A prog- ramfüzeteken ott hivalkodott a horogkereszt – és mégis a színpadi művészet valóságos virágkorával volt dolgunk. De azok, akik 1933-ban magukhoz ragadták a hatalmat, ezért nem kerülnek kedvezőbb megvilágításba; a szakadék, amely időközben megnyílt az általuk irányított ország és a civilizált világ között, azoknak a művészeknek a telje- sítőménye által, akik makacsul ellene szegültek a nemzetiszocialista kultúrpolitikának, semmivel sem lett kisebb. Az előadások a Gendarmenmarkton és néhány más szín- házban, vagy a Berlini Filharmonikusok koncertjei Wilhelm Furtwänglerrel mint di- rigenssel, nem tudták enyhíteni a terrort. De sok ember életét – és így az enyémet is – elviselhetőbbé, szebbé tették.

Mit vártam a Berliini Színházról? Mindenesetre szórakozást és azt, hogy elterelje a figyelmemet a komor jelenről. Nem többet. Vagy talán mégis. Bizonyára védelemre és menedékre volt szükségem. A nagy irodalom drámáit játszották Aiszkhülosztól Bernard Shaw-ig. Sok minden érdekelt, de sok minden hidegen is hagyott. Akik valóban hatással voltak rám, felkavartak és lelkesítettek, ezek, Shakespeare mellett olyan színpadi szerzők voltak, mint Lessing, Goethe és Schiller, Kleist és Büchner, Grabbe és Hebbel. Talán a másik Németországot kerestem a „Harmadik Birodalom”-ban? Nem, ez nem is jutott eszembe. De az ellenséges, legjobb esetben közönyös világban tudatosan és öntudatlanul egy ellenvilág után vágyódtam. És anélkül, hogy akartam volna, német ellenvilágot találtam.

Ugyanez történt velem az opera vonatkozásában is. Kisgyermekként, még Lengyelországban, igen sokszor hallgattam gramofonlemezeket, amelyeket apám választott ki számomra – ő valamikor hegedült: többnyire áriák és duettek voltak olyan operákból, amelyek az ő ifjúsága idején máról holnapra ismertté váltak, mint az OTELLO, a BOHÉMÉLET, a PILLANGÓKISASSZONY, a PARASZTBECSÜLET. Abból az időből származik a rajongásom az olasz opera, főleg Verdi és Puccini iránt; még ma is nedves lesz a szemem, amikor Mimi meghal. De hamarosan elkezdődött egy olyan ügy, amely még ma is elragadtat, és persze ingerel is.

Tizenhárom éves voltam, amikor a nővérem magával vitt egy olyan opera-előadást, amely egy életre szóló kapcsolatot indított meg. A NÜRNBERGI MESTERDALNOKOK volt ez. Különös: a zene egész történetében egyetlen jelentős zeneszerző sem akadt, aki dühöttebben és agresszívebben nyilatkozott volna a zsidókról, mint Richard Wagner. De a nagy Wagner-irigységek között – Hermann Levytól kezdve, aki a PARSIFAL-ősbemutatót vezényelte, egészen Leonard Bernsteinig és George Soltiig mindig meglepően sok volt a zsidó. Ez vonatkozik azokra a zenetörténészekre is, akiknek a Wagnerrel foglalkozó legfontosabb munkákat köszönhetjük. Vajon a zsidók ellen vagy talán mégis a zsidók mellett szól ez?

Mindenesetre egyre gyakrabban jártam a két Berliini Operaházba, itt is találtam ellenvilágot, és ismét a németiség állt az előtérben – nem elsősorban Mozart, aki csak később ejtett hatalmába, hanem a nemzetiszocialista propaganda ellenére Richard Wagner. Persze a személye iránt sohasem tudtam magamban nagy rokonszenvet ébreszteni. De mit jelent ez azzal a ténnyel szemben, amit nem tudok elhallgatni: máig egyetlen más opera sem kelt bennem nagyobb örömet, nagyobb boldogságot, mint A NÜRNBERGI MESTERDALNOKOK, egyik sem érint mélyebben és indít meg jobban, mint a TRISZTÁN ÉS IZOLDA.

Kapcsolatom Wagnerrel tehát nem volt mentes a lelkiismeret-furdalástól. De talán bizonyos vigaszt jelentett számomra, hogy nemcsak Hitler hivatkozott Wagnerre, hanem valaki más is: Thomas Mann. Miután elolvastam A BUDDENBROOK HÁZ-at, csodáltam és tiszteltem őt, de akkor, a „Harmadik Birodalom” éveiben egy másik, kisebb, nem tökéletes és eléggé problematikus könyve gyakorolt rám mély hatást. Tonio Krögerben, aki „a hétköznapiság gyönyörei”-ről álmodik, és attól fél, elmulasztja „az életet a maga csábító banalitásában”, aki a talajtalanságtól szenved, és idegenként él a saját házában – Tonio Krögerben önmagamra ismertem. Ezért az a kérdés, hogy az első időben Svájcban tartózkodó Thomas Mann mihez kezd a Németországban megindult változások hatása alatt – létfontosságú jelentőséget nyert számomra.

Egy este 1937 februárjában: nemigen voltunk többen fél tucattal, akik baráti összejövetelen találkoztunk egy grunewaldi lakásban. A lakás tulajdonosa, akiről tud-

tuk, hogy sok külföldivel is tart fenn kapcsolatot, hívott össze bennünket, de nem közölte velünk a találkozó célját. Egy dokumentumot olvastak fel, amelynek gépi másolata rendkívül vékony papíron, illegálisan jutott el Berlinbe: Thomas Mann levele volt, amit a Bonni Egyetem Bölcsészeti Fakultásának dékánjához intézett abból az alkalomból, hogy visszavonták a diszdoktori címét, és Thomas Mann ezúttal először helyezkedett szembe teljes határozottsággal a „Harmadik Birodalom”-mal.

Azon a sötét estén, amikor Thomas Mann lassan és megfontoltan felolvasott szavait hallgattam, és az eső egyhangú, szakadatlan kopogását az ablaküvegen – vajon mit éreztem akkor? Megkönnyebbülést, természetesen, de többet is: hálát. És később, a legkülönbözőbb beszélgetésekben, amelyek persze mind Németország körül forogtak, Berlinben, Varsóban és a gettóban is, mindig ennek a levélnek a központi gondolatára hivatkoztam: „Ők – és ezeken Thomas Mann azokat értette, akik a hatalmat magukhoz ragadták – *oly hihetetlenül vakmerők, hogy összetévesztik magukat Németországgal! Holott talán nincs messze a pillanat, amikor a német nép számára semmi sem lesz fontosabb, mint hogy ne tévesztessék össze velük.*”

Ezen az estén természetesen még nem tudhattam, hogy Thomas Mann a második világháború idején a nemzetközi közvéleményben olyan szerepet fog játszani, amelyen még sohasem jutott ki német írónak: messzire látható, reprezentatív ellenpéldává vált. De azért lehetséges, hogy mégis sejtettem azt, amivel kapcsolatban ma a legcsekélyebb kétségem sincs. Ha tehát két névvel kell rámutatnom arra, hogy mit értek németségen a mi évszázadunkban, habozás nélkül azt válaszolom: Németország az én szememben Adolf Hitler és Thomas Mann. Ez a két név ma is a németiség két oldalát, két lehetőségét jelképezi. És szörnyű következményei lennének, ha Németország e két irányultságának csak egyikét is el akarná felejteni vagy fojtani. Sajnos elég okunk van arra, hogy nyomatékosan óvjuk ettől...

Ezek a berlini évek 1938. október végén, néhány hónappal az érettségi után váratlanul véget értek: kiutasítottak a Német Birodalomból, és deportáltak Lengyelországba. A poggyászm könnyű volt: abban a táskában, amit magammal vihettem, egy tartalék zsebkendő volt, és az a könyv, amelyet éppen olvastam, egy Balzac-regény. De még valamit magammal vittem Németországból, csak akkor még nem sejtettem, milyen szerepet fog játszani jövődő életemben ez a láthatatlan poggyász – a nyelv és az irodalom.

Így érkeztem Lengyelországba, a szülőházamba, amely most a száműzetésem helye lett. Értettem ugyan lengyelül, de csak gyengén és elég ügyetlenül beszéltem. Varsót nagyon idegennek találtam, és Lengyelország egészében is mindig egy kicsit idegen maradt számomra. Nem tudtam, mihez kezdjek, nem volt szakmám – és tanulásról szó sem lehetett, már csak azért sem, mert a szüleim rosszul álltak anyagilag. Mindamellet az egyetlen, amit tudtam, hasznosnak bizonyult: németül tanítottam. És az emigrációban megjelent könyveket olvastam olyan íróktól, mint Lion Feuchtwanger, Joseph Roth, Franz Werfel, Arnold Zweig és természetesen Thomas Mann.

Azután jött a háború, a német megszállás és rövidesen a gettó. Hogy is volt az voltaképpen a gettóban? Gyakran feltették nekem ezt a kérdést, egyszer együttérzéssel, máskor tudásra szomjasan. Sohasem válaszoltam meg tökéletesen – részint, mert nem voltam rá képes, részint, mert nem is akartam. Nem mindenki tudja elmesélni, hogyan kínozták, és hogyan alázták meg. Minden német, aki egyenruhát hordott, és fegyvere volt, Varsóban egy zsidóval azt tett, amit akart. Kényszeríthette arra, hogy énekeljen vagy táncoljon vagy a nadrágjába csináljon. Kényszeríthette arra, hogy térdén állva

könyörögjön az életéért. Agyonlőhette, vagy megölhette lassúbb, kínosabb módon. A németek, akik ezeket a mulatságokat megengedhették maguknak, senkinek sem tartoztak számadással, senki sem rontotta el az örömeiket, hogy zsidókat bántalmazzanak és megöljenek, senki sem vonta őket felelősségre.

Egyszer a fivérémmel egy zsidó csoport élén kergettek végig Varsó utcáin – munkára vittek egy német kaszárnyába. Útközben úgy tetszett az őreinknek (az én generációmhoz tartoztak, csak valamivel múltak húszévesek), hogy kórusban ordítsuk: „Zsidó disznók vagyunk. Koszos zsidók vagyunk. Alsóbbrendű emberek vagyunk.” Az egyik, kissé idősebb férfi nem orditozott velünk – talán túl gyenge volt, vagy talán nem akart. Csak azt tudom, hogy a katona rálőtt, és a zsidó ott maradt fekvve az úttesten – sebesülten vagy holtan.

A varsói gettó egy város volt: négyszázezer ember vegetált benne, időnként még több. Szűk helyen éltek, inségben és nyomorban. Éhség volt és szomjúság, és szemét és kosz, poloskák és bolhák, és kevés szappan, és rendszerint olyan, amelytől az ember nem tisztább lett, hanem piszkosabb. A gettóban szenvedtek az emberek, de szerettek is. Kínózták őket, szörnyűséges dolgok történtek velük – néha valami szép is. De bármi történt is, mindenki ezerféle aggodalomban élt, a mindennapok halálfélelemben teltek.

Verseket írtak ott, és elbeszéléseket is, színház volt a gettóban és kabaré, és főként olyan zenei élet, ami miatt a zsidóknak jobb időkben sem kellett volna szégyenkezniük. Koncerteket rendeztek, szólistákkal, és dalesteket, de mindenekelőtt szimfonikus hangversenyeket. Bachot játszottak és Beethovent, Schubertet és Schumann, Brahmsot és Brucknert – vagyis, mint mindenütt a világon, elsősorban német zenét. Sohasem fogom elfelejteni, milyen odaadással próbáltak a gettóban, milyen lelkesen zenéltek a nyomorúságos helyiségekben.

Amikor néhány éve a Második Német Televízióban az „Irodalmi kvartett”-et készítettük elő, megkérdezték tőlem, milyen zenei szignált szeretnék. Az Allegro molto első taktusait kértem Beethoven Opus 59, Nr. 3 C-dúr vonósnégyesének fűgájából; ezt a művet a gettóban különösen gyakran és különösen jól adták elő. Bármikor hallom az „Irodalmi kvartett”-ünk előtt vagy után Beethovennek ezeket a taktusait, azokra a zenészekre gondolok, akik akkor ezt a fűgát játszották. Mindannyiukat elgázosították.

A hangversenyeket zsúfolt helyiségekben tartották. Minél rettenetesebb idők járnak, úgy tűnik, annál nagyobb a szükség a zenére. Ez rám mindenképpen érvényes. A német megszállás alatt egyetlenegy regényt sem olvastam. Valószínűleg nem volt hozzá türelmem. Különben is nehéz elkezdni egy regény olvasását, ha bizonytalan, hogy lesz-e az embernek ideje a végére érni. Ennek ellenére sokat olvastam, de csak lírát, németet és lengyelt, Goethét és Heinét, Adam Mickiewiczet és Julian Tuwimot. Ha az ember élete vékony szálon függ, a költészet felette áll az irodalom minden más műfajának. És ezt is mondjuk ki: a legszebb, amit a lengyelek egész történetük folyamán létrehoztak, az a lengyel líra.

Zenét hallgattam, hegedűsöket vagy zongoristákat, akik a szűk lakásukban játszottak. A zene utáni vágy olyan erős volt, hogy szabályos gramofonlemez-hangversenyeket rendeztünk: tizenöt vagy húsz fiatalember szorongott egy kis szobában, hogy régi, összekarcolt sellaklemezeket hallgasson. Higgycék el nekem: Mozart a gettóban még szebb. Így nyomta el a német zene a német irodalmat. Nemsokára azonban fordult a kocka. Nem volt számunkra több zene – irodalom viszont igen.

Mi ketten, a feleségem és én, a családunkból csak mi éltük túl a varsói zsidók el-

hurcolását, akiket aztán Treblinkában elgázosítottak. 1943 februárjában sikerült elmenekülnünk a gettóból. Gyakran megkérdezik tőlem, hogy jutottunk át a gettó határán. Éppen ez nem volt olyan nehéz. De igazi nehézség volt akár egy napig is létezni a gettón kívül úgy, hogy ne ismerjék fel az emberben a zsidót. Ennek ugyanis az volt a következménye, hogy az embert vagy agyonlőtték, vagy legjobb esetben megzsarolták. Mert Varsóban akkor csak úgy nyüzsögtek, akik azzal töltötték a napjukat, hogy bizalmatlanul méregették a járóelőket. Állandóan zsidókra vadásztak, akiket azután megfenyegettek, hogy azonnal kiszolgáltatják őket az első német őrnök – hacsak a zsidó nem adja oda mindazt, ami nála van. Aki élt már totális államban, azt nem kell meggyőzni: Hoffmann von Fallerslebennek nagyon is igaza van, amikor azt írja: „*A legnagyobb gazember az egész országban, / ma is, és holnap is, a feljelentő.*”

Ez a szabad Német Szövetségi Köztársaságra is áll. Kiből lesz, bármely társadalomban, szenvedélyes denunciáns? Gyakran olyan félresikerült személyről van szó, akinek már az iskolában is nehézségei voltak, aki semmiféle mesterséget nem tudott megtanulni, aki mindenütt csődöt mondott, semmit sem tud. De tud feljelenteni. Ma egyes denunciánsok leleplező újságíróknak mondják magukat. Szükségünk van ilyen újságírókra is, és természetesen nem mind denunciáns. Mégis, úgy tűnik, helyénvaló figyelmeztetni a médiumokat: Tartsátok távol magatoktól a feljelentőket. Többet ártnak, mint használnak.

Nem akarom azonban elhallgatni, hogy sokat köszönhetek egy denunciánsnak. Egy fiatal, mintegy huszonöt éves férfi nyomunkra bukkant a gettókon kívül, és megzsarolt minket. Mindent elvett tőlünk, amink még volt. De azután elvitt bennünket az idősebb fivéréhez, aki munkanélküli nyomdász volt, és családjával Varsó egyik elővárosában lakott egy szegényes házacskában. Ennek a csirkefogónak és denunciánsnak a bátyja meg a felesége – ők az életüket kockáztatták, hogy megmentsek a miénket. És meg is mentették.

Ez volt a helyszíne, meglepő módon, újratálkozásomnak a német irodalommal. A nyomorúságos viskóban természetesen nem voltak könyvek. Az áramot többnyire az egész városrészben kikapcsolták, és minthogy senkinek sem volt pénze petróleumra, órákon keresztül ültünk a sötétben. Ebben a helyzetben kértek fel arra, hogy történeteket meséljek. Mindent elmeséltem, amire úgy-ahogy vissza tudtam emlékezni: regényeket és novellákat, drámákat és operákat, filmeket is. A sötét konyhában főként német irodalommal szolgáltam hallgatóimnak – célszerűen átalakítva és lerövidítve a következő művek szerepeltek repertoáromon: a WERTHER és AZ ELTÖRT KORSÓ, az ÁRMÁNY ÉS SZERELEM és a TELL VILMOS, az EFFI BRIEST és a JENNY TREIBEL. Nagy meglepetésemre az irodalmi készlet, amellyel szolgálhattam, számos téli estére elegendő volt.

Először állandóan reszketnünk kellett az életünkért – különösen ha azt hallottuk, hogy valaki a házikó felé jön, amelyben tartózkodtunk. Minél közelebb ért a szovjet hadsereg, annál inkább féltünk, hogy a németek még az utolsó pillanatban nyomunkra jutnak és megölnék. 1944 szeptemberében a kunyhó a két frontvonal közé került – de ez csak egy félórát tartott, azután valaki kopogott az ajtón, és hallottuk orosz nyelven ezt a rövid mondatot: „Nincsenek itt németek?” Szabadok voltunk.

Milyen gyakran vágyódtunk erre a percre, milyen gyakran elképzeltük magunknak! Most hát vidámak voltunk, boldogok, emelkedett hangulatban? Szabadok voltunk, de még mindig féltünk, attól féltünk, hogy az oroszok esetleg visszavonulnak egy időre, és a németek visszajöhetnek. Szabadok voltunk, de mocskosak, tetvesek, piszkos rongyok lógtak rajtunk. Szabadok voltunk, de nagyon éhesek – és sehol nem

volt ennivaló. Olyan gyorsan, ahogy csak lehetett, el kellett mennünk a frontvonalról, és valahogy eljutnunk Lublinba, az ideiglenes fővárosba. Ott valami olyasmit tettünk, amit ma nehéz megérteni: jelentkeztünk, önként, a lengyel hadseregbe. Nem volt ez hősi gesztus, csak éppen a lehetőségeinkhez képest részt akartunk venni a harcban azok ellen, akik a mieinket megölték és minket megkínóztak. És az, hogy a katonaságnál ételt kap az ember, meg uniformist, talán szintén szerepet játszott elhatározásunkban. Elutasítottak minket, mert alultápláltak és túlságosan gyöngék voltunk. Mindamellett megkérdezték, milyen hasznomat lehetne venni a hadseregben. A propagandareszlegre gondoltam, vagyis olyan egységre, amely rábeszéli a németeket a kapitulációra, tehát német nyelvű röplapokat és hasonló anyagokat készít. Ez érthető volt, 1944 októberében felvettek a hadseregbe, és egy ilyen, egyelőre csak megalakulóban lévő egységhez küldtek, egy faluba, valahol Lengyelország keleti részén.

Szánalmas parasztkunyhóban ügködött az a főhadnagy, akinek ezt a propagandaegységet meg kellett volna szerveznie. Stanislaw Jerzy Lec volt az, egy remek lengyel szatirikus, akit sok évvel később FÉSÜLETLEN GONDOLATAI majdhogynem híressé tettek a Német Szövetségi Köztársaságban. Katonai rövidséggel megkérdezte: „Beszél németül?” És azonnal feltette a következő kérdést: „Ismeri Brechtet?” Minthogy nem igazán bízott igenlő válaszomban, jött azonnal a következő kérdés: „Mit?” Elsoroltam néhány címet. Az arca felragyogott. Odaadta nekem az egyik Brecht-vers szövegét, és felolvasta az általa készített lengyel fordítást. Ellenőriztem, jól értett-e mindent. Ez volt az első parancs, amelyet a lengyel hadseregben kaptam. Különös: akár akartam, akár nem, bárhová kerültem is, jelen volt a német irodalom.

Az ebben a propagandaegységben kifejtett tevékenységemből sajnos nem lett semmi, mert a hadsereg mégis elállt tőle – az elképzelés valószínűleg nem tetszett az oroszoknak. De minthogy mind a kettőnket, a feleségemet és engem is, már besoroztak, valahogy hasznunkat kellett venni. A katonapostai cenzúrához küldtek, ahol megbecsültek bennünket, mert a mi műveltségünk akkor ritkasági értékkel bírt a lengyel hadseregben. De hamarosan bárgúnak találtuk a munkánkat. Ezért nagyon megörültem, hogy hamarosan más lehetőség kínálkozott: a lengyel titkosszolgálat külföldön dolgozó részlege érdeklődött irántam, ami voltaképpen nem is volt meglepő. Olyan embereket kerestek, akik több idegen nyelvet tudnak, és más országokban is kiismerik magukat. Egy percig sem haboztam, azonnal elvállaltam a munkát. Ha akkor a nemzetiszocialista Németország ellen folyó háborúban nem engedtem volna a lengyel hatóságok hívásának, hogy a külföldi hírszerző szolgálatban dolgozzam – ezt ma foltnak tekinteném az életrajzomban. Még ma is lesütött szemmel kellene járnom.

És nemigen tudom, hogy mint zsidó, akit Németországból Lengyelországba űztek, és ott éveken át szenvedett a német bestialitástól, miért tartoznék felvilágosítással és számadással a német nyilvánosságnak azért, amit a háború alatt a Harmadik Birodalom ellen és a háború utáni első időkben mint lengyel állampolgár a lengyel hadseregben és a lengyel hatóságoknál tettem. A titkosszolgálat legforróbb vágyamat teljesítette: feltétlenül Berlinbe akartam utazni. Vajon a német nyomorral akartam-e vigasztalódní? Elégtételt nyújtott-e nekem, hogy az a város, amelyből az egész szörnyűség kiindult, most romokban hever? Szó sincs róla. Csak az ifjúságom színhelyét akartam viszontlátni. Amikor este egy kis autóban a vigasztalan látványt nyújtó sötét Berlinbe érkeztem, minden okom megvolt rá, hogy kárörömet, sőt halálos gyűlöletet érzek. De hogy erre a gyűlöletre egyszerűen nem voltam képes – ezen még mindig csodálkozom. Talán mentegetőznöm kellene? Szégyenkezнем amiatt, hogy amikor a szétdőlt ház előtt álltam a Gendarmenmarkton, mégis könnybe lábadt a szemem?

Berlinben szinte semmi dolgom sem akadt. Volt egy íróasztalom a Lengyel Katonai Missziónál, de a titkosszolgálat békén hagyott, azt kellett gondolnom, hogy Varsóban már megfélemlítettek rólam. A Berlinben töltött hónapokban mindenesetre egyetlen utasítást sem kaptam – az oroszok bizonyára nem akarták, hogy a lengyelek bármiféle információt gyűjtsenek. Visszarendeltek Varsóba, de a jövőbeli lehetőségeim nem látszottak rossznak: berlini tétlenségem ellenére a titkosszolgálatban akartak foglalkoztatni, és egyidejűleg a külügyminisztériumban.

Azt ígérték, Londonban kapok állást, de egyelőre dolgozzam a központban. Valami tanfolyamról volt szó, ami nagyon érdekelt, de legnagyobb meglepetésemre megtudtam, hogy nem engem akarnak oktatni, hanem inkább nekem kell másokat instruálnom. Itt hát megint hasznomra volt a német irodalom, mint például Egon Erwin Kisch története Redl ezredesről és a leleplezéséről. A német irodalomnak bizonyos szerepe volt abban is, hogy ekkoriban beléptem Lengyelország kommunista pártjába. Mert abban az időben nagy hatással volt rám egy szöveg a tizenkilencedik századi klasszikus német prózából, egy felhívás, amelynek pátosza és retorikája közel állt hozzám: Marx és Engels KOMMUNISTA KIÁLTVÁNY-a.

Mi vonzott a kommunizmushoz? Az, hogy a Vörös Hadseregnek köszönhettem az életemet? Természetesen, de ennél sokkal több: valaki, akinek menedékre volt szüksége, belekerült a velem egyformán gondolkodóknak az egész világra kiterjedő közösségébe, egy univerzális mozgalomba, amelytől sok entellektüel várta a nagy problémák megoldását. Úgy képzeltem, végre megtaláltam, amire már olyan régen szükségem volt: menedéket, sőt talán biztonságot. Azt hittem, az ígéret földjének partját látom. Valóságnak tartottam, ami csak délibáb volt.

Konzuli minőségben mintegy két évig tartózkodtam Londonban, és ez hozzájárult ahhoz, hogy elég hamar kigyógyuljak illúzióimból. A kommunizmussal való kapcsolatomból félreértésen alapult – ezt most megértettem. De a párt is megértette: kizártak, elbocsátottak állásomból, és letartóztattak. A cellámban olvastam Anna Seghers A HETEDIK KERESZT című regényét – és a könyv olvasása közben egyre világosabban láttam, hogy az irodalom sokkal jobban érdekel, mint bármi más, amit a legutóbbi időben hivatásszerűen végeztem. Különbösen is új utat kellett keresnem magamnak – mert a politikai karrierem végérvényesen zátonyra futott, és nem ok nélkül. Nem volt más választásom, mint bűnbánóan visszatérni életem elhanyagolt társához – vagyis az irodalomhoz.

A továbbiakat néhány szóban el lehet mondani. Egy nagy varsói kiadóban dolgoztam, ahol módomból volt lektorátust alapítani és irányítani, amely a német irodalommal foglalkozott. Kicsit később, 1951-ben, elkezdtem kritikus pályámat. Kizárólag német szerzők könyveiről írtam. De mivel már nem hittem a kommunizmusban, semmi keresnivalóm nem volt Lengyelországban. Akár tudatában voltam ennek, akár nem: mindig német olvasók részére írtam a német irodalomról.

1958. július 20-án vonaton elutaztam Varsóból Berlinen át Frankfurtba. Az NDK határán gondosan átvizsgálták kicsiny poggyászatomat. Mondhattam volna a vámosoknak: „*Ami csempészárú van velem, / azt én a fejembe rejtem.*”^{*} Megint nem volt semmim – csak ez a láthatatlan poggyász, az irodalom. De néhány író segített nekem akkor: mindekelőtt Siegfried Lenz és Heinrich Böll.

Még mindig tudok lengyelül, a lengyel lírát nem kevésbé szeretem, mint Chopin

* Heinrich Heine DEUTSCHLAND című költeménye II. fejezetének 11–12. sora, Eörsi István fordításában.

műveit. De megmaradok emellett: egészen biztosan nem vagyok félig lengyel. És mi-csoða szerencse, hogy sohasem tartottam magam még félig németnek sem.

És miért nem vagyok egészen zsidó sem? Egy zsidó maxima szerint egy zsidó csak Istennel vagy az Isten ellen élhet, de nélküle nem. Sohasem éltem Istennel, de ellene sem. Prométheusz lázadása – „*Téged tiszteljelek? Miért?*” – teljesen idegen tőlem. Már ifjúságomban hatással volt rám Lichtenberg megállapítása: Az a mondat, miszerint Isten az embert saját képmására teremtette, valójában azt jelenti, hogy az ember teremtette Istent a saját képmására. Ez a belátás könnyűvé tette nekem, hogy Isten nélkül éljek.

Amit a zsidó vallás szemére vetek, röviden megmondható: mindenekelőtt az intoleranciáját és a vonakodását attól – vagy a képtelenségét arra –, hogy megreformáljon réges-rég értelmetlenné vált vallási előírásokat. De azt is tudom, nincs olyan vallás, amely többre becsülné a szót és az írást, mint a mózesi. Hatvan éve, hogy részt vettem egy zsidó istentiszteleten – és egy percre sem tudom elfelejteni, amikor az előimádkozó kivette a törát a frigyszekrényből, és magasra tartotta a gyülekezet előtt. Az ilyesmi nem lehet közömbös egy íróember számára. Tudom, hogy bármekkorák is a fenntartásaim, sokat köszönhetek a zsidóságnak.

Így van az, hogy nincs hazám és nincs szülőföldem. De nem panaszkodom. Mert végül is nem vagyok hazátlan, még kevésbé gyökértelen ember. A zsidók, írja Heine, „*nagyon jól tudták, mit csinálnak, amikor a második szentély égésekor*” nem törődtek „*az arany és ezüst áldozati edényekkel, a gyertyatartókkal és lámpásokkal*” és a többi drága holmival, és csak a BIBLIÁ-t mentették meg. A BIBLIÁ-t, mondja Heine másutt, magukkal vitték a száműzetésbe, az lett a „*hordozható hazájuk*”. Így van nekem is saját hazám, „*hordozható hazám*”, amely a szülőföldem is, és nem is a legrosszabb: az irodalom, pontosabban, a német irodalom.

Szász Ferenc

„VÁLTOZTASD MEG ÉLTED!” – IGEN, DE HOGYAN?

Értjük vagy félreértjük Rilke Apolló-szonettjét?*

Rainer Maria Rilke ARCHAÏKUS APOLLÓ-TORZÓ című szonettje Tóth Árpád fordításában egyike a legismertebb külföldi verseknek Magyarországon. Amíg volt érvényes tantervünk, benne volt a gimnáziumok első osztálya számára előírt tankönyvben (Ritók Zsigmond, Szegedy-Maszák Mihály, Veres András: IRODALOM A GIMNÁZIUM I. OSZTÁLYA SZÁMÁRA. I. kiad. 1979). A közelmúltban két elemzése is napvilágot látott,

* Az alcím Martinkó András az RTV–Minerva Kiadónál megjelent ÉRTJÜK VAGY FÉLREÉRTJÜK A KÖLTŐ SZAVÁT című kötetének címét idézi.